

Юрій Борейко

Повсякденна комунікація українських православних вірян

Yury Boreyko

Everyday communication Ukrainian Orthodox believer

The features of everyday communication of Ukrainian orthodox believers are investigated in the article. It is established that verbal speech only exists in the joint space of the speaker and listener and involves understanding and mutual understanding. Non-verbal means of communication are gestures, body configurations, voice characteristics, intonation and modulation, silence. One of the factors which design of everyday religious language is mythologies.

Key words: everyday life, religious communication, an orthodox believer, verbal speech, non verbal speech

З'ясовуються особливості повсякденної комунікації українських православних вірян. Встановлено, що вербальна мова існує лише в спільному просторі мовця та слухача і передбачає розуміння та взаєморозуміння. До невербальних засобів комунікації належать жести, конфігурації тіла, голосові характеристики, інтонування й модуляції, мовчання. Одним із чинників конструювання повсякденної релігійної мови є міфологеми.

Ключові слова: повсякденність, релігійна комунікація, православний вірянин, вербальна мова, невербальна мова

Повсякденність є дійсністю, що постійно переживається та об'єктивується в досвіді людини. Реальність опосередковується мовою, яка створює унікальну для конкретної культури картину світу, тобто мова конструює реальність. У мові фіксуються інтенції та переживання, стає видимою дійсністю, що перебуває над свідомістю кожної людини. Предмет пізнання й висловлювання завжди виявляється вже окресленим горизонтом мови.

Проблема комунікації в контексті повсякденності аналізується у працях М. Бахтіна, Ю. Габермаса, Г. Гарфінкеля, Е. Гідденса, І. Гофмана, У. Еко, І. Касавіна, Ж. Лакана, Н. Лумана, І. Полякової, Л. Савченко,

А. Шюца та ін. Релігійна комунікація є об'єктом дослідження І. Василюєвої, М. Єресько, Ж. Корміної, М. Петрушкевич, Д. Пивоварова, А. Тарабукіної та ін. Недостатньо вивченими залишаються питання комунікативного простору православних українців у релігійній громаді. З огляду на це, метою статті стало з'ясування особливостей повсякденної комунікації українського православного вірянина.

Світ не є предметом мови, він відображається в мові та відкриває бачення певних фактів або предметів. За А. Шюцем, людина сприймає речі, події повсякденного світу як певні типи. Медіумом, який типізує повсякденну реальність і за посередництвом якого передається соціально зумовлене знання, є повсякденна мова, її словник та синтаксис. Стосовно «вищої реальності», найбільш важливої для людського пізнання, котрою постає повсякденний світ, формується природна настанова¹.

На житті індивіда в спільноті, суб'єктивності, що поєднана з традицією, ґрунтується теорія комунікативної дії Ю. Габермаса. Символічні структури життєвого світу відтворюють себе на шляху безперервного існування знання, що зберігає значущість, на шляху стабілізації групової солідарності й залучення в дію дійових осіб, здатних до раціонального розрахунку. У процесі цього відтворення приєднуються нові ситуації до станів життєвого світу, а саме ситуації в їхньому семантичному вимірі значень та змістів (культурних традицій), як і у вимірі соціального простору (соціально інтегрованих груп) та історичного часу (покоління, які йдуть одне за одним). Процесам культурного відтворення, соціальної інтеграції та соціалізації відповідають – як структурні компоненти життєвого світу – культура, суспільство й особистість².

Отже, згідно з Ю. Габермасом, повсякденний життєвий світ є фоном перебування індивідів, що комунікативно діють, сукупністю «зразків тлумачення», котра передана за допомогою культурних традицій і організована мовою. У функціональному аспекті комунікативна дія слугує традиції й оновленню культурного знання. Комунікативна дія сприяє соціальній інтеракції та формуванню солідарності, а в контексті соціалізації – формує особистісну ідентичність.

За висловом Ж. Лакана, драма суб'єкта полягає в тому, що мова доводить його некоріненість у бутті³. У мові розкриває себе Буття, яке саме по собі не може бути сказане, проте конститує себе у відмінностях. Тому текст не говорить, а показує те, що не називає. Мова – явище Буття, що чергує

«втаємничення, виявлення та зникнення, це як зітхання і видих, ритм дихання, що задається вихідною відмінністю»⁴. Таким чином, мова, котра передбачає розуміння та взаєморозуміння, набуває буття тільки в спільному просторі мовця і слухача. Взаєморозуміння – це життєвий процес, у якому триває перебіг життя людської спільноти і завдяки якому мова стає дійсністю. Кожна мова є іншою в баченні світу, самодостатньою та самоцінною. Всі можливі світобачення відносні, тому їм неможливо протиставити певну метамову. Розуміння мови як досвіду світу корелює з сучасними дискусіями питання про толерантність, діалогічну модель тощо.

За визначенням М. Єресько, «мова релігії – це властивість релігійної свідомості репрезентувати релігійний смисл. Буття релігійного смислу невіддільне від мови: смисл живе лише в мові, а способом буття смислу в мові релігії є процес, що її символізує, і символосфера як його просторово-часові характеристики. Атрибутивна й модусна специфіка мови релігії зумовлена її діалектичною властивістю інтегральності та диференційності, що дозволяють диференціювати мову сутності релігії (мова релігії як репрезентація смислу буття релігії) та мову виявів релігії (релігійні мови, або мови релігійної культури)»⁵. Як бачимо, поняття «мова релігії» та «релігійна мова» не тотожні, оскільки перша з них – це мова релігійної свідомості, натомість друга – мова віруючих або сакральньо-релігійних текстів, що створені певною культурно-конфесійною традицією.

Засобом повсякденної комунікації вірян є специфічна релігійна мова – висловлювання, що використовуються в рамках релігійної поведінки, в яких індивіди виражають віру в існування надприродного, зв'язок із *sacrum* – постаттю Бога. Релігійна мова стає засобом комунікації між людьми та з Богом як онтологічно іншою та вищою силою. Проте, якщо в громаді увага концентрується тільки на проведенні культово-обрядових заходів, її керівник перестає бути відкритим для вірян, ізолюється від виконання пастирських і проповідницьких обов'язків, тоді значна частина парафіян залишається елементарно необізнаною з головними концептами віровчення, не знає текстів Святого Письма, не розуміє сакрального змісту літургійних дій, не усвідомлює моральних настанов релігії. У такому разі інститут професійних служителів неспроможний забезпечити задоволення світоглядних і духовних запитів релігійного індивіда, що реалізуються завдяки спілкуванню⁶.

Розмовна мова, на відміну від письмових текстів, має низку особливостей, серед яких спонтанність і безпосередність, що забезпечує їй найбільшу психологічну змістовність, адже висловлюванням мовець репрезентує себе. Як цілеспрямована поведінка, мова має явні та неявні комунікативні завдання. Явними (демонстраційними) завданнями є більш-менш чітко сформульовані, неявними – прихований пласт, що мотивує поведінку людини й визначається контекстом. У поведінковій феноменології більшою мірою з'являється особистісний вектор чи особистісний вимір, пов'язаний з вираженням ставлення. Специфіка невербального тексту спричинена «пульсуючою» інтенціональністю суб'єкта, безперервністю потоку його самовираження, яка полягає, зокрема, в тому, що невербальне мовлення не припиняється навіть за відсутності руху та слів.

Артикулювання концепту може бути представлене не лише письмовим чи усним текстом, а й невербальною мовою, котра становить перший рівень «проживання» або артикуляції концепту. Система невербальних комунікативних засобів містить елементи тілесної виразності – весь спектр фізичних акцій за допомогою тіла. Це жести, конфігурації тіла, голосові характеристики, інтонування й модуляції, просторові розташування корпусу тощо. Звук (голос та інтонація), а також індивідуальна рухова виразність (жест, вираз обличчя і т. д.) є необхідними елементами маніфестації. У семіотичній літературі склалася традиція поділу голосових і тілесних елементів мови як таких, що належать до різних мовних форм. При цьому і фонаційні чинники (звук голосу, інтонаційна палітра, тембр, гучність, особливості вимови звуків та ін.), і кінетичні (жести, поза, міміка), що отримали назву «ілокутивних актів», характеризуються надмірністю значень. Завдяки ілокутивним актам включається культурний контекст – стереотипи свідомості, емоційна забарвленість стану, особистісні характеристики тощо. Голос, натовість, виражає граничну суб'єктивність людини⁷.

Про «інтонативну структуру» тексту як його архітектонічну форму, пов'язану з категорією цінності, писав М. Бахтін. З методологічного погляду значущою є думка вченого про те, що «інтонація встановлює тісний зв'язок слова з позасловесним контекстом: жива інтонація ніби виводить слово за його словесні межі. ...Інтонація завжди лежить на межі словесного і не-словесного, сказаного і не-сказаного. В інтонації слово безпосередньо стикається із життям. І насамперед саме в інтонації стикається мо-

вещь зі слухачами: інтонація соціальна *par excellence* (переважно)»⁸. Експресивну інтонацію М. Бахтін розглядав як найважливішу конструктивну ознаку висловлювання. Інтонація, отже, дає можливість пере-інтерпретації смислу, тобто виявляє здатність до породження нових смислів.

Мова релігії є контекстом, в якому лексеми загальнонародної мови набувають найвищого аксіологічного значення. Своєрідність фольклору «церковних людей», зазначає А. Тарабукіна, значною мірою зумовлена «книжним» характером культури прицерковного середовища. «Церковні люди» добре знають православну літературу, чимало з них володіють церковнослов'янською мовою. Фольклорні тексти, що існують у прицерковній субкультурі, як правило, структуруються за книжними зразками. Функціонування таких текстів залежить від комунікативної ситуації (форма спілкування) їхнього відтворення, що визначає структуру жанрового утворення. Так, для «духовної бесіди» – комунікативної ситуації із жорстким етикетом – актуальні естетично оформлені жанри. Більшість текстів бесіди мають тривале життя в традиції та широку сферу розповсюдження. Спільна молитва, як спілкування з «горішнім» світом, реалізується в ритуалізованих фольклорних формах (духовні вірші, молитви, акафісти). Для ситуативного спілкування використовуються неструктуровані жанрові утворення. Дискурс «церковних людей» – це дискурс професіоналів мовлення, що пов'язано з прагматичністю їхнього спілкування, адже все, що говориться, має служити спасінню душі. Культура «церковних людей» відкидає поняття професіоналізму, замінюючи його духовним авторитетом⁹.

Подібний стиль спілкування оцерковлених православних вірян фіксує Ж. Корміна, яка, крім специфічної лексики та мовних зворотів, акцентує увагу на особливій тональності, емоційному забарвленні мовної поведінки. Так, релігійна мова може виражати захоплення, розчулення, для передачі котрих на письмі доводиться вдаватися до знаків оклику. Тенденція до використання димінутивів у назвах предметів релігійного вжитку, а також щодо шанованих блаженних – один із способів створення цієї тональності. За словами М. Бахтіна, вираження емоційно-ціннісних відносин може мати не експліцитно-словесний характер, а імпліцитний – в інтонації. Це породжує специфічну відвертість промови. В інтимних мовних стилях, зорієнтованих на прагнення повного злиття мовця з адресатом промови, інтимна мова просякнута

глибокою довірою до адресата, його співчуття, доброзичливості, зворотнього розуміння. У цій атмосфері глибокої довіри мовець розкриває свої внутрішні глибини, чим і визначається особлива експресивність і внутрішня відвертість цих стилів¹⁰.

Поряд з голосом та інтонацією третім чинником мовної організації постає мовчання. Мовчання, пауза в мовленні – істотний елемент структури промови, як зовнішньої, так і внутрішньої. Останній аспект активно задіяний у багатьох релігійно-містичних практиках. Мовчання як можливість смислоутворення включене в мову на правах діючого суб'єкта. Величина паузи, тривалість мовчання може бути багатозначним. Через призму загальної поведінкової картини мовчання часто сприймається як багатозначний знак – небажання контакту, невдоволення, згода тощо.

Однією з властивостей релігійної мови є оцінювання, поєднання віри з визнанням позитивних і негативних цінностей, усвідомлення певної моральної позиції. Оцінювання пов'язане з апофеозом святих, Бога як джерела всіх вартостей та їх досконалого носія. У контексті релігійної мови лексеми загальнонародної мови набувають найвищого аксіологічного значення. Спостереження за мовною поведінкою прочан, їхнім соціальним діалектом дає дослідникам підстави для цікавих висновків. Скажімо, володіння специфічним варіантом мови розцінюється його носіями та зовнішніми спостерігачами як знак причетності до групи віруючих людей, обов'язкова для них культурна компетенція. Крім слів, необхідних для іменування специфічних для церковного життя реалій, виникають лексеми, що позначають різні групи всередині сучасної спільноти православних – трудник, оцерковлений та ін.

У релігійній групі існує потреба у винайденні спеціальних термінів на означення тих об'єктів або явищ, які вже названі в загальноповсякденному варіанті мови. До таких слів належить, наприклад, іменування будь-якої церкви храмом, застілля в церкві чи монастирі – трапезою. Такі слова забезпечують передусім ідентифікацію мовця. Ще один типовий для повсякденного мовлення православних вірян приклад – звертання до незнайомої православної жінки будь-якого віку як «матінка» (світські альтернативи: «дівчина», «жінка», «панянка» і т. д.). Уживання цього звертання відрізняється від нормативного, оскільки так прийнято називати дружину священика – «отця». Цікаво, що паралельного спеціального звертання до чоловіка в православному соціолекті не існує¹¹.

Сучасний технічний прогрес відкриває нові можливості для традиційних релігій. Особливо це стосується мережі Інтернет, що для певної категорії віруючих стає зручним засобом для обговорення проблем їхнього світосприймання й поведінки. Відомі, зокрема, православні сайти, віртуальні спільноти та клуби православних батьків, домогосподарок, лікарів, любителів і професіоналів церковного співу, вишивки, іконопису, людей, котрі захоплюються реконструкцією, різноманітні рубрики на кшталт «запитання до священика», православні форуми тощо, які володіють усіма рисами публічності. Водночас форуми не можна назвати церковним спілкуванням суто мирянського рівня, оскільки тут у віртуальному просторі зустрічаються також єреї, ченці, інші церковні служителі. Завдяки принциповій відкритості більшості православних інтернет-форумів, до обговорення різних тем долучаються вірні різних релігій і християнських конфесій, узагалі невіруючі або ті, котрі сумніваються в існуванні Бога.

Представники Церкви зазначають, що сучасне духовне відродження має на меті свідому участь вірних у Літургії як народу Божого, носіїв царського священства, а не пасивних мирян. Свідомо участь передбачає розуміння вірянами значення релігійних текстів, сенсу богослужіння, власної ролі в ньому, а не лише присутність у храмі, адже під час Літургії клир та громада співслужать. Нагальною стала необхідність перекладу богослужіння сучасноб українською мовою або поновлення церковнослов'янської мови (з виправленням усіх помилок) для тих громад, що хочуть молитися нею. Богослужбова мова насичена біблійними образами, богословськими поняттями, метафорами з творів Святих Отців, тому для розуміння богослужіння недостатньо знати значення окремих слів. Потрібне знання Біблії, богословської спадщини Церкви та принципів літургійного богослов'я¹². Очевидно, що така потреба є актуальною, навіть якщо йдеться про оцерковлених православних віруючих. У релігійних текстах також існує група слів, культурно й історично пов'язаних з вірою та релігійними обрядами (як-от біблізми й теологічні терміни), розуміння яких вимагає спеціальної підготовки.

Участь у релігійних обрядах «сакралізує» висловлювання та їхні формальні риси. Релігійна термінологія, що є основою релігійної мови, вважає І. Васильєва, у містифікованій формі відображають дійсні відносини природного, соціального, культурного та інших середовищ. Мова релігії вкладає в повсякденну мову сакральний зміст. Використання термінів «спасін-

ня», «спокута», «гріх» тощо не в релігійному мовленні позбавляє їх такого священного змісту. З погляду етимології, релігійних термінів у «чистому вигляді» не існує¹³. Релігійну мову відрізняє від світської об'єкт мовлення – нею висловлюються про надприродне. Завданням мови релігії є наближення світу Бога, про якого можна говорити тільки за допомогою символів, порівнянь, метафор, парадоксів. Отже, незважаючи на вираження в багатьох текстах того ж наміру комунікації, що й у світському житті (прохання, подяка і т. д.), спосіб їх формулювання регулюють інші мовні зразки.

Повсякденна релігійна мова конструюється й за допомогою міфологем. Категорія «міфологема» має широкий діапазон значень. Дослідники розглядають міфологему як знак і вербальний носій міфу¹⁴. З іншого боку, міфологема постає образною свідомістю, що втілена в поняття-образи та реалізована в системі символів. Міфологему розуміють як свідоме запозичення міфологічних мотивів і перенесення їх у світ сучасної художньої культури. Найчастіше сприймається вона як зміст, а не як форма. Якщо міфологічні мотиви, включені в буденну свідомість, проєктуються на сферу релігійного життя, то йдеться про релігійні міфологеми. Крім міфотворчості, соціальна міфологія, до якої належить релігійний міф, забезпечує адаптацію в буденній свідомості штучно створених міфологем.

Буденна свідомість містить і традиційні міфологеми, що ґрунтуються на історичній міфологічній традиції. Уявлення людини про щось складає концепт – зміст поняття безвідносно до мовної форми його виразу. Певним чином упорядкований та організований мінімум концептів утворює концептуальну схему. Концепти є смислами, складовими, когнітивно значущими підсистемами думки і знання. На думку польської лінгвістки А. Вежбицької, концепт – це ментальна репрезентація, що визначає, як речі пов'язані між собою і як вони категоризуються. Здатність повсякденного ментального існування залежить від здатності категоризувати або концептуалізувати різні предмети чи явища. Найбільш загальні характеристики концептів групуються навколо прототипів, концептів, котрі визначаються за типовим прикладом і дозволяють структурувати категорії. Як ментальні об'єкти, що відображають знання про онтологічну сутність світу, вони є доказом упорядкованості навколишнього світу, множиною з центром, прототипом, стереотипом і периферією¹⁵.

Учені розглядають міфеми (конкретизація міфологеми, частина цілого) як своєрідні еталонні таксономічні відносини (родо-видові), що

нетипові для природної мови й чітко вирізняються лише в термінології. Уява, діяльність і результат діяльності свідомості породжують формування образів, які не мають відповідного оригіналу в навколишній дійсності. Розмаїття уявлень та образів, що перебувають поза логічною структурованістю свідомості, становить несвідоме, тому уява є синонімом несвідомого, віртуальною реальністю. Будівельний матеріал для створення образів нереального світу, що позначаються лексемами і словосполученнями, складається з минулого досвіду людини та елементів реального світу, відображаючи світ нереальний за образом і подобою реального. Фантастичні образи створюються шляхом переробки, комбінування й переосмислення елементів існуючих образів чи розумових образів, що включають чуттєво-наочні та раціонально-логічні компоненти. Це ідеальні образи, не обтяжені ставленням зв'язки з існуючим предметом поза нами та його репрезентацією всередині нас¹⁶.

Спираючись на ці міркування, можемо стверджувати, що міфологема є дискретною одиницею колективної свідомості, концептом, що відображає об'єкти можливих світів, яка у вербальній формі представлена в національній пам'яті носіїв мови. Вербальний спосіб репрезентації міфологем здійснюється за допомогою словникових одиниць, лексем і словосполучень, які вживаються в прямому чи переносному значенні. У конкретній міфологічній картині світу інтернаціональні міфологеми набувають специфічних характеристик, варіюють залежно від лінгвокультурної ситуації. Тому значну частину персонажів міфології становлять образи надприродних істот, котрим притаманні національно-культурні особливості.

Таким чином, повсякденна комунікація православних вірян здійснюється вербальним і невербальним способом. Вербальна мова існує тільки в спільному просторі та передбачає розуміння і взаєморозуміння. До системи невербальних комунікативних засобів належать жести, конфігурації тіла, голосові характеристики, інтонування й модуляції тощо. Звук (голос та інтонація), а також індивідуальна рухова виразність (жест, вираз обличчя і т. д.) є необхідними складовими комунікації. Важливими елементами мовної організації виступають голос, інтонація та мовчання. Що ж до конструювання повсякденної релігійної мови, то в ній одним із активних чинників є міфологеми.

- ¹ Шюц А. Структура повседневного мышления // Социологические исследования. – 1988. – № 2. – С. 129-137.
- ² Хабермас Ю. Теория коммуникативного действия // Вестник Московского университета. Серия 7: Философия. – 1993. – № 4. – С. 43-63.
- ³ Лакан Ж. Функция и поле речи и языка в психоанализе / Пер. с фр. А. Черноглазова. – Москва: Гнозис, 1995. – 222 с.
- ⁴ Эко У. Отсутствующая структура. Введение в семиологию. – СПб.: Петрополис, 1998. – С. 18.
- ⁵ Ересько М. Н. Язык религии: смысл и символ (опыт онтосемантического анализа) : монография. – Тюмень : Изд-во Тюменского гос. ун-та, 2007. – С. 67.
- ⁶ Академічне релігієзнавство : підручник / За наук. ред. професора А. Колодного. – К. : Світ Знань, 2000. – С. 549.
- ⁷ Морина Л. П. Семиотика ритуализированных поведенческих форм культуры: автореф. дис. ... доктора филос. наук: 24.00.01. – СПб., 2008. – С. 22.
- ⁸ Волошинов В. Н. [Бахтин М. М.] Слово в жизни и слово в поэзии. К вопросам социологической поэтики // Философия и социология гуманитарных наук : [сб.] / Вступ. ст. Н. Л. Васильева; сост. примеч., библиограф. указ. Д. А. Юнова. – СПб.: Аста-пресс ltd, 1995. – С. 69-70.
- ⁹ Тарабукина А. В. Фольклор и культура прицерковного круга : дисс. ... канд. филол. наук: 10.01.09 [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.ruthenia.ru>... Tarabukina/arina_tarabukina.html.
- ¹⁰ Бахтин М. М. Вопросы литературы и эстетики. – Москва: Художественная литература, 1975. – С. 277.
- ¹¹ Кормина Ж. «Святая энергетика намоленного места»: о языке православных паломников [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://pandia.ru/text/77/396/96752.php>.
- ¹² Дудченко А. Виклик секуляризації в Україні та наша можлива відповідь [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://archivorthodoxy.com/page-2424.html>.
- ¹³ Васильева І. В. Людина у релігійному вимірі: методологічні аспекти: автореф. дис. ... доктора філос. наук : 09.00.11. – К., 2010. – С. 29.
- ¹⁴ Желтухина М. Р. Тропологическая суггестивность масс-медиального дискурса: о проблеме речевого воздействия тропов в языке СМИ. – Москва: Ин-т языкознания РАН; Волгоград : Изд-во ВФ МУПК, 2003. – 656 с.
- ¹⁵ Вежбицкая А. Язык. Культура. Познание / Пер. с англ., отв. ред. М. А. Кронгауз; вступ. ст. Е. В. Падучевой. – М.: Русские словари, 1996. – С. 201.
- ¹⁶ Бабушкин А. П. Типы концептов в лексико-фразеологической семантике языка, их личностная и национальная специфика : автореф. дисс. ... доктора филол. наук : 10.02.19. – Воронеж, 1998. – 41 с.